

TARIX FANI HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

Shoniyozov Hayot Husanovich
Uchquduq tuman kasb-hunar maktabi
Tarix fani o'qituvchisi

Annontatsiya: Ushbu maqolada tarix fani haqida umumiy ma'lumotlar aytib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Tarix, o'tmish, shug'illanish, jamiyat.

Tarix (arabcha: التاريخ, o'tmish; davr, vaqt, era; sana) — o'tmish voqealar haqida axborot ochish, yig'ish, tartiblashtirish va namoyish etish bilan shug'ullanuvchi fan. Tarix bilan shug'ullanuvchi olimlar tarixchilar, deb ataladi. Tarix fani voqealar ketma-ketligini tahlil etadi va ularning sabab va samaralarini tizimlashtiradi.[1][2] Tarixchilar tarix tabiati va foydasi ustida bahs olib borishadi. Bunda ushbu fanning o'zi ham o'rganiladi va zamonaviy muammolarni uning yordamida hal qilishga uriniladi.[1][3][4][5] Biror madaniyatga oid, biroq tashqi manbalarga asoslanmagan hikoyalar (masalan, Alpomish haqida asotirlar) tarixiy mavzu emas, balki madaniy meros sanaladi.

Tarix — 1) tabiat va jamiyatdagi har qanday rivojlanish jarayoni. Shu ma'noda olamning yaratilish tarixi, Yer tarixi, barcha fanlar tarixi va boshqa tushuniladi; 2) insoniyat va uning mahsuli bo'lgan tamaddunlar rivoji, jamiyat va davlatlar o'tmishi taraqqiyoti jarayonini o'rganuvchi fan.

Tarix fani — insoniyatning butun o'tmishi davomida jamiyat hayotida sodir bo'lgan voqea-hodisalar, jarayonlarni (jamiyat rivojini) yaxlit bir tarzda o'rganadi. Tarix fani ijtimoiy-gumanitar fanlar (falsafa, sotsiologiya, iqtisod, psixologiya,

san'atshunoslik va boshqalar) tizimining tarkibiy qismi. Tarix fanining bu guruhdagi o'rni uning tadqiqot predmeti va usullari bilan belgilanadi. Turli ijtimoiy va gumanitar fanlar jamiyat hayotining alohida jihatlarini o'rgansa, tarix fanining tadqiqot ob'yekti — aholi, jamiyat, mamlakat, davlat hayotining o'tmishi va hoziri haqidagi faktlarni yig'ish, taxlil qilish, to'plangan bilimlarni ma'lum bir tizimga solish va nazariy jihatdan umumlashtirishdir. Tarix fani o'tmishda sodir bo'lgan jarayon va hodisalar orasidagi o'zaro bog'liqlik, ularning ildizi, tarixni harakatlantiruvchi sabablar, uning mantig'i va ma'nosini ko'rish imkonini beradi. Ijtimoiy va gumanitar fanlar tarix tadqiqotlari natijalariga tayanadi. Fanlararo yondashuv jamiyat haqidagi yaxlit tasavvurni shakllantirib, o'tmishni va hozirni anglash orqali jamiyat rivoji istiqbolini ko'ra bilishdek muhim vazifani xal qiladi.

Tarix fanida, boshqa fanlarda bo'lganidek, muqarrar ixtisoslashuv amalga oshmoqda. Hozirgi zamon tarix fani alohida bo'limlar va sohalardan tashkil topgan bilimlar majmuidir. Ixtisoslashish darajasiga ko'ra, ularni bir necha guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhni jamiyatning (jahon tarixi) butun va alohida tomonlarini o'rganuvchi bo'lim va sohalar tashkil qiladi. Insoniyat tarixining ayrim hodisalari alohida o'rganiladi. Jahon tarixi ibtidoiy jamiyat tarixi, o'rta asrlar tarixi, yangi va eng yangi tarixga bo'linadi. Hududiy-geografik tamoyilga ko'ra, tarixan bir-biri bilan bog'liq yirik regionlar (Yevropa va dunyoning boshqa qismlari, Qadimgi Sharq, O'rta Osiyoning ba'zi regionlari) va alohida mamlakatlar hamda xalqlarga ajratiladi. Kompleks muammolarni tadqiq qilish bir guruh mamlakat va xalqlar tarixida ro'y bergan bosqichiy davrlarni va hodisalarni (Uyg'onish davri, Reformatsiya tarixi va boshqalar) o'rganish zaruratidan kelib chiqadi. Jahon tarixiga global yondashuv bilan bir qatorda mikro tarix (shahar va qishloqlar, alohida shaxslar, kundalik maishiy turmush) ham o'rganiladi. Tarixning alohida tomonlarini o'rganish tarix fanining alohida sohalarini ajratishni taqozo qildi (mas., harbiy tarix, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, din, fan, xotin-qizlar tarixi va tender tadqiqotlari, san'at, intellektual, madaniyat, diplomatiya tarixi va boshqalar).

Ikkinchi guruhni yordamchi va maxsus tarix fanlari tashkil qiladi. Ularni alohida tarix fanlariga ajratilishi va rivojlanishi tarix fanining xususiy tadqiqot usullarini ishlab chiqish zaruratidan kelib chiqadi. Antropologiya, arxeologiya, etnografiya mustaqil o'ringa ega. Yordamchi tarix fanlariga — manbashunoslik, arxeografiya, paleografiya, geraldika, numizmatika kiradi. Maxsus guruh — boshqa fanlar ehtiyojidan kelib chiqadi (mas., tabiiy fanlar tarixi, texnika tarixi, davlat va huquq tarixi). Tarix fanining tarixini tarixshunoslik fani o'rganadi.

Tarix fani asrlar davomida qo'lyozma asarlarda ifodalangan maishiy hayot, voqea-hodisalar, tarixiy personajlar va shaxslar haqida hikoya qilishdek oddiy bayonchilikdan, muayyantarixiy kontekstda tarixiy hayot yo'lining shakllanishi,

bosqichlari va umumiy qonuniyatlarini aniqlash, umumlashtirish, tahlil qilish va nazariy xulosalar chiqarish kabi murakkab ilmiy yoʻlni bosib oʻtdi.

Oʻzbekistonning eng qadimgi tarixi haqida moddiy madaniyat yodgorliklari va arxeologik topilmalar maʼlumot beradi. Mil. av. I mingyillikka oid yozma manbalar, zardushtiylarning muqaddas Avesto kitobida, ahamoniylar davri kitobalarida (Behistun, Naqshi Rostam va boshqalar) Turon va

Movarounnahrning tabiati, xalqlari haqida maʼlumotlar keltirilgan. Oʻzbekistonning qadimgi tarixi haqida Gerodot, Ksenofont, Ktesiy, Polibiy, Diodor, Strabon, Kursiy Ruf, shuningdek, xitoy, arman, arab mualliflari yaratgan yozma manbalarda maʼlumotlarni uchratish mumkin. Asrlar davomida Oʻzbekiston siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, maʼnaviy hayoti tarixi haqidagi maʼlumotlar saroy yilnomachilari, tarixchilar, xonlar, podshohlar tomonidan yozilgan qoʻlyozma manbalar shaklida jamlana bordi. Oʻrta asrlar tarixnavisligida sulolaviy tarixga bagʻishlangan Bayhaqiyning „Tarixi Bayhaqiy“, Nasaviyning „Siyrat as-Sulton Jalol ad-Din Mankburni“, Nizomiddinning

Zafarnoma“, Sharafuddin Ali Yazdiyning „Zafarnoma“, Fazlulloh ibn Ruzbexonning „Mehmonnoma Buxoro“, Hofiz Tanish Buxoriyning „Abdullanoma“, Muhammad Yusuf Munshiyning „Tarixi Muqimxoniy“, Muhammad Amin Buxoriyning „Ubaydullanoma“ kabi asarlari yaratildi.

Yaʼkubiyning „Kitob albuldon“ („Mamlakatlar haqida kitob“), Tabariyning „Tarixi Tabariy“, Beruniyning „Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar“; maʼlum bir xudud tarixiga oid — mintaqaviy uslubdagi Narshaxiyning „Tarixi Buxoro“, Nasafiyning „Kitob alqand fi tarixi Samarqand“ („Samarqand tarixi haqida qanddek kitob“) kabi nodir qoʻlyozma manbalarda Oʻrta Osiyo mamlakatlarining geografik holati, yirik shaharlari va aholisi, ularning turmush tarzi va mashgʻulotlari, karvon yoʻllari, urushlar, gʻalayonlar, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hayotiga doir turli maʼlumotlar bayon etilgan.

Oʻrta asrlar tarixshunosligida Amir Temur va temuriylar davri tarixi, ayniqsa, mufassal yoritilgan. Usha davrda yaratilgan „Temur tuzuklari“, Nizomiddin Shomiyning „Zafarnoma“, Sharafuddin Ali Yazdiyning „Zafarnoma“; Abdurazzoq Samarqandiyning „Matlaʼ us saʼdayn va majmaʼ ulbahrayn“ („Ikki saodatli yulduzning chiqishi va ikki dengizning qoʻshilish oʻrni“); Mirxondning „Ravzat us-safo“ asarlarida Amir Temur va temuriylar saltanatining tashkil topishi, ichki va tashqi siyosati, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga oid muhim maʼlumotlar keltirilgan.

Oʻrta asrlarda davlat ishlari, boshqaruv tizimi haqida maʼlumot beruvchi Forobiyning „Fozil odamlar shahri“, Yusuf Xos Hojibning „Qutadgʻu bilig“, Nizomulmulkning „Siyosatnoma“, Xondamirning „Dastur al-vuzaro“, Muhammad Boqirxonning „Muvazayi Jahongiriy“ asarlari yaratildi.

Oʻrta Osiyoda 3 ta mustaqil — Buxoro, Xiva va Qoʻqon xonliklari vujudga kelishi bilan, XVII—XIX asrlarda ularning tarixiga bagʻishlab alohida-alohida asarlar yaratildi. Oʻziga xos uslub va anʼanalarga ega boʻlgan tarixnavislik maktablari shakllandi. Buxoro va Xiva xonliklari tarixi Abulgʻoziy Bahodirxonning „Shajarayi turk“ va „Shajarayi tarokima“, Muhammad Amin Buxoriy, Muxammad Sharif, Mirzo Shams Buxoriy, Munis, Ogaxiy, Bayoniy asarlarida keng yoritilgan.

Muhammad Solih Toshkandiy, Muxammad Hakim, Avaz Muhammad, Niyoz Muhammad, Mulla Olim Maxdumhoji asarlarida Qoʻqon xonligi tarixi bayon etildi. Rossiya tomonidan Oʻrta Osiyo yerlarining bosib olinishi arafasidagi voqealar, janglar tafsilotlari, Rossiyaning mustamlakachilik siyosati, XIX asrning ikkinchi yarmi — XX asr boshlarida Ahmad Donish, Mirzo Abdulazim Somiy Boʻstoniy, Mirzo Salimbeklarning Buxoro tarixiga oid asarlarida keltiriladi. Ushbu asarlarda oʻrta asr tarixnavisligi anʼanalariga koʻra, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, maʼnaviy hayot, tashqi aloqalarga oid maʼlumotlar garchi muayyan bir tartibda berilmagan boʻlsada, jamiyat hayotining turli yoʻnalishlari boʻyicha qimmatli maʼlumotlarni koʻramiz.

Bu qoʻlyozma tarixiy asarlar oʻz davrining ilgʻor fikrli kishilari tomonidan yozilgan boʻlsada, oʻsha davrdagi hukmdorlar raʼyidan oʻtolmasdan, ularning manfaatlariga moye qilib yozilganligini, oʻz davri va muhiti, zamonasi tartiblari, taraqqiyot darajasi tafakkurining xos koʻrinishlari taʼsirini namoyon qiladi.

XIX asrning 2-yarmidan boshlab Rossiyaning Oʻrta Osiyoni bosib olishga qaratilgan siyosati tufayli Rossiya hukumatining maxsus topshirigʻini bajarish uchun oʻlkaga kelgan rus harbiy mutaxassislari, diplomatlari, sayyohlari, savdogarlari oʻz memuarlari, sayohati xotiralari va hisobotlarida ushbu mamlakat va uning xalqlari tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli, moddiy boyliklariga oid maʼlumotlarni toʻplab, yozib qoldirdilar (mas., N. Muravyevning „Puteshestvie v Turkmeniyu i Xivu v 1819 i 1820 godax“, 1822 / („1819 va 1820-yillarda Turkmaniston va Xivaga sayohat“, 1822); Y. Meyendorfning „Puteshestvie iz Orenburga v Buxaru v 1820-21 godax“, 1826 / („Orenburgdan Buxoroga 1820-21-yillarda sayohat“, 1826); N. N. Xanikovning „Opisanie buxarskogo xanstva“, 1843 / („Buxoro xonligining tavsifi“, 1843); N. I. Veselovskiyning „Ocherk istoriko-geograficheskix svedeniy o Xivinskom xanstve ot drevneyshix vremen do nastoyayushchego“, 1877 / („Xiva xonligi haqidagi tarixiy-geografik maʼlumotlarning qadim zamonlardan to hozirgi kungacha boʻlgan ocherki“, 1877); Mixail Terentyevning 3 jildli „Istoriya zavoevaniya sredney Azii“, 1906 / (Oʻrta Osiyoni bosib olish tarixi), 1906; D. Logofetning „Buxarskoe xanstvo pod russkim protektoratom“, 1911 / „Buxoro xonligi rus himoyasi ostida“) va boshqalar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tarix fani va vazifalari
2. Tarix haqida umumiy maʼlumot
3. Maktab darsliklari
4. <http://.UZ.TARIX>.